

УДК 81'25:101

ББК 81.2

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ Х. АРЕНДТ

СПИЦІНА В.Є.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті з'ясовано специфіку феноменологічної мови та ключові поняття філософського дискурсу Х. Арендт. Основну увагу зосереджено на аналізі особливостей формування концептів, когнітивно-комунікативних стратегій та їхнього перекладу. Доведено, що філософський дискурс – це особливий вид комунікації з когнітивними, національними, культурними, історичними та гендерними ознаками. Наголошено, що перекладач повинен не лише адекватно перекладати оригінальний текст, а й стимулювати його сприйняття цільовою аудиторією.

Ключові слова: феноменологія, філософський переклад, концепт “влада”, ноєма.

The article deals with the main features of phenomenological language and key concepts of H. Arendt's philosophical discourse and thought. Special attention is paid to the peculiarities of the formation of concepts, cognitive-communication strategies and their translation. Philosophical discourse is seen as a special kind of communication with its cognitive, national, cultural, historical and gender characteristics. Translator should not only adequately translate the original text, but also reflect the original idea and stimulate its perception by the target audience.

Keywords: phenomenology, philosophical translation, the concept of power, noem.

Е. Гуссерль визначає феноменологію як “дескриптивну філософію” [8, с. 25]. Постає проблема перекладу дескрипції, відповідно є потреба у вивченні мови феноменології, її зв'язку з загальним розумінням завдань, цілей, особливостей методу феноменології. Це зумовлює актуальність пропонованої статті. Е. Гуссерль підпорядковує мову ідеям логіки і класичної науки Нового часу [8, с. 9], а мета нашого дослідження – встановити, чи є мова заздалегідь соціально та історично визначеною та як це впливає на переклад.

У четвертому розділі “Логічних досліджень” Гуссерль висуває ідею універсальної граматики та ейдетики мови, які, якщо мова повинна бути мовою, фіксували б необхідні для цього форми значення і дозволяли б осмислювати емпіричні мови як заплутану реалізацію мови сутнісного [8, с. 128]. Згідно з цією теорією, мова – один із об'єктів, що формується свідомістю, секрет якого в тому, щоб бути системою знаків, пов'язаних із семантикою однозначними відношеннями, які доступні тотальному поясненню як у своїй структурі, так і у своїй функції. Секрет цей зберігається свідомістю, і виходить, що мова як об'єкт дослідження може стосовно нього відігравати лише роль супроводу, заміщення, короткого довідника для пам'яті або вторинного засобу комунікації.

Розмірковуючи про мову, філософська думка осягає її й розташовується в ній, використовує її у своїх власних інтересах. Учений-спостерігач бачить мову крізь минуле. Він розглядає її довгу історію з усіма змінами, які врешті-решт зробили з мови те, чим вона є на сьогодні. І в результаті не зрозуміло, як може вона після стількох непередбачуваних видозмін недвозначно позначати будь-що. Розглядаючи мову як доконаний факт, субстратний залишок минулих актів позначення і реєстрації вже надбаних значень, учений неминує випускає з уваги власну ясність і плідну насиченість експресивного мовлення, а перекладач, у свою чергу, стикається з проблемою перекладності. З феноменологічного погляду, тобто суб'єкта мовлення, який користується мовою як засобом комунікації з живою спільнотою, мова знову виявляє свою

єдність: вона більше не результат хаотичного минулого незалежних лінгвістичних фактів, а система, усі елементи якої конкурують в унікальному зусиллі висловити щось звернене до теперішнього або майбутнього і, отже, керована логікою актуальності.

Книга Ханни Арендт “*Vita activa*” містить аналіз трьох видів діяльності: Робота (Праця), Створення (Виготовлення) і Дія (Вчинок) (*Labor – Work – Action; Arbeit – Herstellen – Handeln*) [2, с. 3]. Якщо діяльність праці визначається Арендт як відповідальна біологічному процесу людського тіла, то створення постулюється як продукування штучного світу речей, тоді як дія виявляється єдиною діяльністю у “*Vita Activa*”, що розгортається без посередництва матерії, матеріалів і речей прямо між людьми. Кожному з аналізованих видів діяльності присвячено спеціальну главу. Окрема глава досліджує дихотомію приватного й публічного, її еволюцію і трансформацію трьох видів діяльності, залежно від належності до сфери публічного чи приватного. Третій вид діяльності – дія – укладена для Арендт в усному слові і може бути здійснена насамперед у публічній сфері. Драма, що виводить “дійових осіб” на суд публіки, є відображенням цього виду активності в мистецтві. Дію, за Арендт, можна порівняти з владою, маніпуляцією іншими людьми. Невипадково у російському перекладі Аст перетворюється на Власть: “Власть есть то, что зовет к существованию и вообще удерживает в бытии публичную сферу, потенциальное пространство явленности среди действующих и говорящих... Власть есть всегда потенциал мощи... Властью... никто не обладает, она возникает среди людей, когда они действуют вместе, и исчезает, как только они снова рассеиваются” [3, с. 266].

Чи можемо ми просто так узяти й поставити поруч щойно розрізнені сутності: мову як предмет думки і мову як щось своє? Але тоді б досвід мови нічого не говорив би нам про буття мови і сама мова не мала б онтологічної значущості, а це неможливо. Як тільки поруч з об’єктивною наукою про мову виділяють ще й феноменологію мови, їх зв’язує діалектика. Так, наприклад, оригінальне розуміння політики стало для Ханни Арендт методологічною основою для дослідження таких феноменів як тоталітаризм і масове суспільство. Тоталітаризм у її концепції – крайня форма несправжнього існування. Тоталітаризму характерні повна відсутність свободи, політичної спільноти, держави, справжньої політики й політичної дії. В українському перекладі *totalitarian machine* перекладено буквально, сталим виразом: “Тоталітарна машина знищення приводилась у дію не фанатиками..., а нормальними добропорядними, законослухняними громадянами” [4, с. 338], – що значно спростило оригінальний концепт.

З концепцією тоталітаризму в політичній філософії Ханни Арендт нерозривно пов’язані поняття “маси” і “масового суспільства”. “Тоталитарные движения”, – пише вона у своїй найвідомішій книзі “Джерела тоталітаризму”, – возможны везде, где имеются массы, по той или иной причине приобретшие вкус к политической организации... Потенциально массы существуют в каждой стране, образуя большинство из того огромного количества нейтральных, политически равнодушных людей, которые никогда не присоединяются ни к какой партии и едва ли вообще ходят голосовать”. [5, с. 415].

Люди, які через збіг обставин збилися в масу, відчують, згідно з Арендт, “світове відчуження” й самотність. Самотній людині потрібно безліч таких, як вона, щоб перкласти на когось відповідальність за своє існування. Самотні істоти перетворюються в однорідне й політично індіферентне ціле – у масу, для якої характерний повний розпад усіх зв’язків: професійних, соціальних, сімейних, класових.

Спочатку “суб’єктивна” точка зору охоплює й “об’єктивну”, а синхронія – діахронію. Минуле мови почалося з її наявного буття; серія непередбачених фактів, що виділяються в об’єктивному підході, інкорпуються в мову, яка в кожен момент свого існування була системою, наділеною внутрішньою логікою. І якщо у своєму поперечному розрізі мова

виявляється системою, отже, вона повинна бути нею і у своєму розвитку. З іншого боку, діячі синхронія включає в себе синхронію. Якщо при повздовжньому розрізі з'ясовується, що мова містить у собі випадковості, то необхідно, щоб у системі синхронії постійно були провали, тріщини, куди могли б увійти події в їхньому природному стані. У зв'язку з цим постають такі завдання:

1. У становленні мови феноменології потрібно виявити смислову спрямованість і визначити оптимальні способи її перекладу. Наприклад, деякі форми вираження занепадають через те, що в процесі використання вони втратили свою експресивність, сформовані внаслідок цього пропуски або зони вразливості провокують суб'єктів мовлення на відродження лінгвістичних залишків, відкинутих регресованою системою. Причому, повертаючись до них, суб'єкти комунікації використовують їх принципово по-новому. Саме так зароджуються нові експресивні засоби та способи їх перекладу.

2. Важливо зрозуміти, що синхронія є лише поперечним розрізом діячності, тому реалізована в ній система ніколи не актуалізується повністю; вона завжди містить у собі латентні, або інкубаційні, зміни і ніколи не складається з абсолютно однозначних понять, які можуть бути повністю експліковані під контролем свідомості. Варто говорити не про систему форм значень, чітко артикульованих одне щодо іншого, і не про устрій лінгвістичних ідей, який сконструйований за суворим планом, а про ансамбль конвергентних лінгвістичних дій – жестів, кожен з яких буде визначатися не стільки своїм значенням, скільки цінністю власної ролі. Конкретні мови далекі від того, щоб бути “заплутаною” реалізацією небагатьох форм ідеального й універсального значення, тому можливість подібного синтезу є значною проблемою. Якщо універсальності буде досягнуто, то не за допомогою універсальної мови, а через непрямий перехід від тієї мови, якою кожен із нас розмовляє і яка долучає нас до феномену вираження, до іншої мови, якою ми вчимося говорити і яка стилістично інакше виконує акт вираження, оскільки порівнювати ці дві, а зрештою й усі мови, можна лише як тотальність після завершення зазначеного переходу, причому порівнювати без жодної змоги виявити в них спільні елементи єдиної категоріальної структури.

Стосовно розмовної, або живої, мови, варто зауважити, що її виразна значимість не є сумою експресивних цінностей кожного елемента вербального ланцюга. Навпаки, вони утворюють таку систему в синхронії, що кожен з них означає що-небудь лише завдяки своїй відмінності від інших елементів. Знаки є діакритичними, за Ф. де Соссюром, адже в мові немає нічого, крім відмінності значень. Якщо ж символ врешті-решт щось виражає, то не тому, що кожен знак є провідником належного тільки йому значення, а тому, що всі разом вони натякають на це значення, яке постійно вислизає, якщо їх розглядати поодиночі. Причому самі знаки ніколи не містять у собі значення і кожен з них виражає щось лише через своє ставлення до ментального інструментарію і посилання на якусь пристосованість інструментів нашої культури; разом вони постають як ще не заповнений формуляр.

Здатність мови діяти на відстані, а саме з'єднувати значення, не торкаючись їх, виразно вказувати на щось, ніколи не змінюючи значення слів і не перериваючи мовчання свідомості, є одним із прикладів тілесної інтенціональності, яку ніколи складно донести до читача перекладеного тексту. Людина усвідомлює масштаб своїх дій або просторовість свого тіла, яка дозволяє їй підтримувати стосунки зі світом без тематичної репрезентації об'єктів її можливого володіння. Людина усвідомлює відповідність свого тіла тим шляхом, який відкриває їй світ. Так само сказана або чутна мова наповнена значенням, яке прочитується в самій текстурі лінгвістичного жесту; наповнена настільки, що коливання або хвилювання в голосі, вибору певного синтаксису цілком достатньо, щоб його змінити.

Оскільки мова порівняна з жестом, то відношення слова до того, що воно виражає, буде таким самим, як і відношення дії до мети, яку воно переслідує, а зауваження про функціонування

означального апарату спричинять за собою певну теорію значення, що виражається мовою. У будь-якому вираженні завжди є те, що мається на увазі; іноді це поняття взагалі краще відкинути, оскільки воно має сенс тільки тоді, коли в якості абсолюту й моделі вираження ми приймаємо певну мову (зазвичай нашу власну), яка насправді, як і всі інші мови, ніколи не може підвести нас до значення, до самих речей. Тому не варто говорити, що будь-який вираз недосконалий, бо він лише має на увазі щось. Точніше сказати, що будь-яке вираження абсолютне настільки, наскільки воно зрозуміле без двозначностей.

Для суб'єкта висловлювати – означає усвідомлювати. Сигніфікативна інтенція дана тілесно і пізнається як пошук її еквівалента в системі значень, представлених у розмовній мові, у письмовому позначенні і в тій культурі, яку мовець наслідує. Для того безсловесного, німого бажання, яким є сигніфікативна інтенція, важлива реалізація деякої комбінації вже значущих знарядь або вже озвучених значень (лексичний, морфологічний і синтаксичний інструментарій, літературні жанри, типи оповіді, способи репрезентації подій тощо), які, з одного боку, викликають у читача передчуття іншого, нового значення, а з іншого, скріплюють невисловлені значення з уже наявними у того, хто говорить або пише. Але як, чому і в якому сенсі вони наявні? Вони стали такими тоді, коли свого часу були сформовані як значення, до яких людина може звертатися і які має за допомогою експресивної операції того самого типу. Отже, саме її й треба описувати, якщо є бажання зрозуміти цінність мовного знака. Починаючи перекладати того чи іншого філософа, ми наділяємо його слова “загальним” здоровим глуздом і лише потім, помалу, спочатку через невідчутне звернення, можна опанувати його мову, і саме те, як він використовує свої слова, підводить зрештою до їх насичення новим і тільки для цього філософа характерним значенням. Лише тоді він змушує зрозуміти себе, і його бачення оселяється в перекладачеві, а потім і в читачеві перекладеного тексту. Кажуть, що думка висловлена тоді, коли спрямовані на неї слова досить численні й красномовні, щоб недвозначно передати її для цільової аудиторії так, щоб сприймачі відчували її чуттєву присутність у мові.

Наслідки мовного вираження і сприйняття думки завжди перевершують її передумови. Зовсім не обов'язково знати виражене нами краще за тих, хто читатиме текст. Філософ стверджує, що знає якусь ідею тоді, коли здатний організувати навколо неї різновиди дискурсу, що формують зв'язний сенс. Причому сама ця здатність залежить не від вміння споглядати ідею, а від засвоєного стилю думки. Значення засвоєне тоді, коли вдалося змусити його жити в такій мовній конструкції, яка спочатку йому не призначалася. Саме така “когерентна деформація” значень і спрямовує їх до нового змісту. Тому перші сторінки книги відтворюють в перспективі фінального сенсу цілісного ансамблю. Для перекладача феноменологічної роботи важливо передати як ідею, так і трансформації, яких вона зазнала, адже якщо подати лише кінцевий результат, переклад буде неповним.

Гуссерль наполягає на тому, що вихідною точкою феноменології є свідомість узагалі, а не індивідуальна свідомість [8, с. 112]. З метою аналізу процесу мислення Е. Гуссерль вводить поняття ноєми, або ноємати – смислової одиниці сприйняття. Вона відіграє важливу роль, оскільки концентрує підсумки пізнавальної діяльності людини [8, с. 9]. Хоча сама ноєма може змінюватися під впливом ноєтичної діяльності свідомості, проте в ній завжди є смислове ядро, яке дозволяє ноємі бути ідентичною, незважаючи на уточнення й зміну окремих її аспектів. Визначення ноєми того чи іншого філософа полегшить завдання перекладача, адже зазвичай сукупність ноєми утворює той ідеальний світ наукового знання, який дає змогу людям, котрі мають різне культурне минуле, зрозуміти одне одного.

Поняття ноєми, або те, що мислиться, переживається, на що спрямовано свідомість, можна протиставити денотату у фрегівському трактуванні. Наділеність змістом, пережитість – найважливіші риси ноєми, що увиразнюють, за Гуссерлем, її відмінність від фізичної речі.

Інтенціональний об'єкт, перебуваючи в межах свідомості, є суб'єктом судження, він і репрезентує в свідомості те, що зазвичай в логіці називають предметністю мислення. Ноєма і є тим референтом (денотатом), який відповідає предметному імені, це інтенціональний об'єкт [8, с. 135].

Залишаючись у межах мови, висловленого змісту, ми завжди маємо справу з ноємою. Слід відразу визначитися в термінах: в когнітивістиці досліджується концепт як квант структурованого знання, який, як і ноєма, передбачає ідеальний зміст, що охоплює розумові конфігурації безлічі взаємопов'язаних об'єктів і явищ, які мають якийсь сенс у процесі відображення знань людини про факти реального світу. На відміну від ноєми, концепти – це емоційно й стилістично забарвлені сутності, що містять компоненти суб'єктивного характеру, національно й культурно зумовлені. Ноєма позбавлена цих якостей, оскільки тяжіє до інваріанта й абстракцій. Згідно з концепцією Арендт, справжня свобода виявляється в справжній комунікації, тобто в політиці. Ця ідея своїм корінням сягає в повсякденну практику грецького поліса-держави, у якому громадяни виходили на площу для прийняття політичних рішень. І в цей момент вони були рівні один одному: ними ніхто не керував і вони ніким не керували.

Політичний світ у концепції Х. Арендт – це не світ насильства. Це світ вільної дії на основі суспільної злагоди. Людина стає особистістю, знаходить політичну свободу не завдяки вродженим і невід'ємним правам, а завдяки політичній спільноті. Людина не народжується вільною, вона стає такою за певної організації влади і політичних інститутів, здатних гарантувати політичну свободу.

Смислове тлумачення у феноменології здійснюється на основі методу інтенціонального аналізу свідомості, який безпосередньо пов'язаний з методом споглядання сутності і з ейдетичним аналізом. Це специфічна діяльність, що передбачає прояснення і тлумачення свідомістю предметного змісту суб'єктивних реальностей (смислів), унаслідок чого дослідник замість обмеженого числа предметних ідеальних конструкцій повинен мати справу з необмеженою кількістю опредмечених смислів. “Різницею між тиранією та авторитарними режимами, – пише Х. Арендт, – завжди було те, що тиран править, керуючись власною волею і власним інтересом, тоді як навіть найбільш драконівський авторитарний режим пов'язаний законом” [7, с. 104].

У своїх описах Гуссерль [8], як відомо, використовує термін і загальну ідею, узяті з “Psychologie” Ф. Brentano, але для Гуссерля, на відміну від Brentano, термін “інтенція” означає дещо більше, ніж спрямування свідомості на предмет, властивість переживати, співвіднесеність з об'єктом або те, що дозволяє типізувати психологічні феномени. Гуссерль бачить в інтенціональній референції не просто віднесення, а комплексну структуру, у якій дані використовують як вихідний матеріал і потім інтегрують у цілісний об'єкт, який утворює стрижень усієї референції.

Учення про інтенціональність цікавить нас з погляду можливого впорядкування об'єктів. В інтенціональних об'єктах можна виділити якийсь центр, тоді об'єкти можна оцінити на предмет того, наскільки близько чи далеко той чи інший з них знаходиться від центру. У результаті упорядкування “ближче – далі від центру” об'єкти поділяються на центральні і периферійні, тобто світ феноменів перестає бути “пласким” і знаходить “глибину”. Слід зауважити, що опозиція “ближче – далі” трактується в феноменології набагато ширше, ніж тільки в просторовому сенсі. За феноменологічною концепцією, межа між центром і периферією не є чітко окресленою: центр і периферія плавно переходять одне в одного.

Ми виходимо з розуміння того, що інтерсуб'єктивність немислима без урахування мови, оскільки ми бачимо, чуємо і взагалі сприймаємо навколишній світ саме так, а не інакше насамперед завдяки тому, що наш вибір під час перекладу зумовлений мовними звичками нашого суспільства.

Буття можна дослідити й через мову. Мова не байдужа до процесу позначення предметів і вираження понять, вона пронизує думку, змушуючи носіїв різних мов по-різному тлумачити реальність. Феноменологічний аналіз, який передбачає дослідження окремих смислових структур мовних виразів, повинен базуватися на певній теорії мови.

Насправді ж, філософському мисленню притаманна не тільки систематичність, а й глибоке проникнення в природну мову. Сучасні дослідження застосовують традиційний (логіко-раціоналістичний) підхід до проблеми знань і когнітивний підхід, пов'язаний із загальнонауковим “поворотом до людини”. Мовна комунікація тільки в найпростіших ситуаціях відбувається в рамках суворих правил, але й у цих випадках здебільшого можна обійтися без мови взагалі (особливо, якщо мову розуміти широко – не лише вербальну частину, прагматику та стилістику, а й міміку, жести, замовчуваннями тощо – точніше, все, що дозволяє людині трансцендувати, тобто долати свої стани і засвоювати нові значення).

Той факт, що суб'єктивні, емоційно-оцінні та конотативні компоненти не враховуються в феноменології, можливо, є виявом однобічності цього підходу: думка, без супроводу емоцій, безплідна, оскільки в чистому вигляді розум не існує, його живлять емоції. Кожне сприйняте слово, жест, запах, смак, образ одразу ж інтерпретуються почуттями. Більш того, процес запам'ятовування нового відбувається, як правило, на тлі позитивного або негативного, але досить сильного емоційного імпульсу, який “відкриває двері” в нову сферу нейронних зв'язків. Тобто мовні процеси, як і мислення, тісно пов'язані з роботою чуттєвих і емоційно-експресивних аналізаторів, що слугують ефективними опорами в процесі закріплення мовної інформації з потоку вражень і збереження їх в пам'яті.

Таким чином, у процесі перекладу філософського феноменологічного тексту, під час вибору конкретних методів і прийомів, перекладач стикається з багатозадачністю (аналіз прагматичних функцій, дискурсивних параметрів тексту, структурних і семантичних особливостей філософської термінології, семантичною експлікацією філософських компонентів мислення, диференціацією функцій комунікації та інтерпретації філософського дискурсу). Саме тому переклад філософського тексту, як свого роду тлумачення дискурсу, вимагає від перекладача володіння не тільки перекладацькою компетенцією та обізнаності у феноменологічному глосарії, а й додаткових лінгвістичних знань, розуміння і правильного тлумачення філософського світогляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. / H. Arendt /. – N. Y. : World Publishing Co., Meridian Books, 1958. – 704 p.
2. Arendt H. Vita activa oder vom tätigen Leben. Piper, München, 2002. – 484 s.
3. Арендт Х. Vita activa, или О деятельной жизни / Пер. с нем. и англ. В. В. Бибихина; Под ред. Д. М. Носова. – СПб.: Алетейя, 2000. – 437 с.
4. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт ; пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2005. – 584 с.
5. Арендт Х. Истоки тоталитаризма. – М. : ЦентрКом, 1996. – 596 с.
6. Арендт Х. Массы и тоталитаризм / Х. Арендт // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1. – № 2. – С. 24–31.
7. Арендт Х. Між минулим і майбутнім / Х. Арендт ; пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2002. – 321 с.
8. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Э. Гуссерль / – М. : Академический проект, 2009. – Т. 1. – 486 с.
9. Гуссерль Э. Логические исследования / Э. Гуссерль /. – М. : ДИК, 2001. – Т. 2. – 332 с.